

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ ТЕОРІЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ У ЗАРУБІЖНІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглядаються основні підходи до дослідження проблеми походження національних спільнот, прийняті в зарубіжній науковій літературі. Показано, що з точки зору політичної науки проблема походження націй зводиться до визначення критерія легітимації типу спільноти, яку правомірно вважати носієм державного суверенітету.

Ключові слова: нація, етнічне ядро, соціальна спільність, етнічна приналежність.

Воронянський А.В.

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ ТЕОРИЙ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИЙ В ЗАРУБЕЖНОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматриваются основные подходы к исследованию проблемы происхождения национальных сообществ, принятые в зарубежной научной литературе. Показано, что с точки зрения политической науки проблема происхождения наций сводится к определению критерия легитимации типа сообщества, которое правомерно считать носителем государственного суверенитета.

Ключевые слова: нация, этническое ядро, социальная общность, этническая принадлежность.

Voronyansky A.

THE PROBLEM OF THE TYPOLOGY OF THEORIES OF NATIONS IN INTERNATIONALSCIENTIFIC LITERATURE

The article discusses basic approaches to the study of problems of national communities adopted foreign scientific literature. Shows that political science problem origin Nations determining criterion legitimation type community, which rightfully considered to be the bearer of State sovereignty.

Key words: nation, ethnic kernel, social solidarity, ethnicity.

Хоча категорія „нація” використовується в науковому обігу вже понад три сторіччя, у світовій науці досі немає однозначного підходу до визначення змісту даного поняття. Численні теорії нації виходять із принципово відмінних методологічних засад етнічного (етнологічного, етніцистського) та політичного (етатистського) потрактування нації, що базуються на різному розумінні сутності останньої, яку, в свою чергу, переважна більшість дослідників пов’язують із тим чи іншим розумінням походження нації. І хоча в політичному плані питання походження соціальних спільнот є другорядним у порівнянні з їхніми функціонально-владними характеристиками, сутність національної проблематики в політології полягає якраз у тому, що самі умови включення індивіда у владні відносини нерідко ставляться у залежність від його національної приналежності.

Так, в Україні проблема вибору концепції національного будівництва гостро постала вже з перших днів проголошення незалежності. Протистояння в цьому питанні відображене і в положеннях Конституції 1996 р., де були прийняті компромісні формулювання, що включають елементи як етнічної, так і політичної концепції нації. У

преамбулі до Конституції в одному випадку мова йде про український народ — громадян України усіх національностей, в іншому — про українську націю. Це сприяє подальшій боротьбі двох політичних концепцій розбудови держави — як політичної організації конгломерату етнічних культур (варіант — біетнічної українсько-російської спільноти), або ж як держави етнічних українців, які вибороли своє право на власну державу, національне обличчя якої має визначатись перш за все домінуванням культурних та інших прав саме українського етносу. Таким чином, дана проблема носить не лише академічний, а й актуальний політичний характер.

Мета даної статті — здійснити аналітичний огляд теоретико-методологічних засад класифікації теорій формування націй з точки зору політичної науки.

У „західній” традиції дослідження походження націй і націоналізму традиційно виділяють три провідні напрями: примордіалізм, модернізм і етносимволізм. Кожен із них одночасно обґрунтовує різні стратегії націєбудівництва, які використовувалися і використовуються в різних країнах протягом двох останніх сторіч, коли форма національної держави стала найпоширенішою.

В основі примордіалістських концепцій лежить твердження, про те, що прототипи націй і націоналізм існували завжди, із самого початку людської історії, як даність. Поняття „нація” й „етнос” практично ототожнюються, вважаючись природним і найвищим типом соціальних зв'язків, а націоналізм — природною ознакою людства. Звідси людям, що належать до однієї етнічної спільноти, споконвічно і назавжди властивий визначений набір культурних властивостей, які обумовлюють їхню поведінку й суспільні традиції.

Ортодоксальна версія примордіалізму (яка бере початок від т. зв. органічного націоналізму німецьких романтиків початку XIX ст.) розглядає людей як біологічно приналежних до певної етнічної спільноти. Прихильники цього напрямку вважають, що кожна нація є „єдиним організмом” — спільнотою кровноспоріднених осіб, що має особливий характер, місію і місце в природі (природні межі) [1].

Сучасна версія примордіалізму, одним із найяскравіших представників якої є П'єр ван дер Берге, базується на соціобіологічному напрямку досліджень Вілсона, Трайверса і Бедкока. Згідно з нею, етноси й нації є продуктом розвитку кровноспоріднених груп, обраних генетичною еволюцією за їхню пристосованість. Внутрішня культурна однорідність нації розглядається як важливий засіб скеровування індивідів у їхньому прагненні генетичного відтворення через замкнуті кровноспоріднені групи. Відмічається, що факт біологічного походження націй позначився на їхніх культурних міфах про спільне походження і родовід [2, р. 35].

Нарешті, неопримордіалізм визнає, що національно-етнічні спільноти не є статичними — вони формуються, процвітають і асимілюються сусідніми народами. Однак при цьому вважається незаперечним, що національно-етнічні зв'язки переважають інші соціальні лояльності, кожна людина за походженням відчуває себе членом визначеної національно-етнічної спільноти. Таким чином, у рамках примордіалізму національна самоідентифікація набуває характеру об'єктивного закону природи, звідси метою наукових досліджень є пошук „справжнього” національно-етнічного фундаменту.

У даний час у „західній” науці примордіалізм як науковий напрям займає периферійне становище [3]. Етнологічні дослідження довели, що у будь-якому суспільстві в силу внутрішньої конкуренції і конфліктів традиції безупинно видозмінюються, а культурні норми і цінності є стійкими лише настільки, наскільки зберігаються соціальні інститути та умови існування суспільства, що їх формують [4].

Другим основним напрямом є т. зв. модерністський напрям, що пов'язує походження нації і націоналізму з процесом модернізації, яким супроводжується перехід до індустріального суспільства. Представники даного напрямку вважають, що розвиток економічного ринку та комунікаційного середовища в рамках окремих держав сприяли розвитку суспільних зв'язків між населенням держави. У результаті в межах кожної країни

життя ставало усе більш однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Колишні (релігійні, племінні та інші) шляхи самоідентифікації виявилися порушеними, але оскільки люди продовжували випробувати в ній функціональну потребу, вони стали ототожнювати себе з новою спільнотою — нацією [5]. З погляду модернізму для створення націй необхідне досягнення визначеного рівня культурної однорідності населення, що проживає в межах кожної з держав — поширення загальної або хоча б домінуючої мови, єдиної освітньої системи з загальною версією історії, літератури, ціннісних принципів, а також загальною або домінуючою релігією. Сутність нації полягає в її виключному праві на автономну державу, незалежно від етнічного складу. При цьому зв'язок націоналізму з етнічною приналежністю розглядається як простий збіг [6]. Національна приналежність визначається державою, що здійснює єдиний контроль над своєю територією, а існуючі етнічні відносини переглядаються, щоб вони збігалися з кордонами держави або навпаки, щоб у боротьбі за владу вони послужили підставою для формування нових держав. Спроби ж зберегти етнічну автономію усередині національної держави розглядаються як такі, що перешкоджають модернізації суспільства.

Даний підхід представлений у роботах Ернеста Геллнера, Джорджа Бройлі, Бенедикта Андерсона, Карла Дейча, Еріка Гобсбаума, Тома Нейрна та ін.

У рамках модерністського напрямку виділяють конструктивістську теорію (Б. Андерсон, К. Дейч), де поняття нації виступає як віртуальний соціальний конструкт („уявлювана спільнота”), члени якого, не знаючи один одного особисто, проте, розглядають себе як спільність з єдиною долею і надіями [7]. Вважається, що через етнічність люди знаходять утрачене почуття особистої і колективної самоцінності, а лідери нерідко домагаються політичних цілей через звертання до етнічних почуттів. Спираючись на теорію конструктивізму, К. Дейч, наприклад, вивчає процес формування націй на мікрорівні, зосередившись головним чином на механізмах соціальної комунікації і можливостях відтворення визначених форм такої комунікації в різних поколіннях населення визначеної території [8]. Запропонована ним модель використовувалася не тільки для аналізу історичного матеріалу, але і для оцінки імовірності злиття в майбутньому націй-держав Західної Європи в єдине державне утворення.

Проміжне положення між примордіалізмом та модернізмом займає етносимволізм, одним із основних теоретиків якого вважається Ентоні Сміт. Основу даного напрямку становить теза про те, що нації і націоналізм формує, поряд з економікою, етнічна приналежність. Згідно етносимволізму, ще в доіндустріальну епоху виникла безліч етнічних співтовариств, що представляли собою населення з загальними елементами культури, історичними спогадами, міфами про спільних предків і визначеним ступенем солідарності. Деякі з цих співтовариств перейшли в нову фазу культурно-економічної інтеграції і стандартизації, стали прив'язані до визначеної історичної території і виробили власні закони і звичаї. Вони стали „етнічними ядрами”, навколо яких населення, що сприймає дані міфи, традиції, солідарність і культурні норми як власні, формує нації. Таким чином, в основі нації лежить не стільки спільне походження, скільки міфологізоване уявлення про нього, а також сприйняття спільності „символів нації”.

У свою чергу, нація постійно включає нові етнічні та культурні елементи — „переглядає себе” і для свого виживання має потребу в національних символах: міфи про спільне походження, сакральну територію (прабатьківщину та землі, „взяті по праву” у інших народів), „золоте століття” і героїв. При формуванні нації ключову роль відіграють еліти, які здійснюють вибір значимого для народу культурного матеріалу (символів, міфів, спогадів, норм), використовуючи його для мобілізації нації [9].

Деякі наслідки стоять дослідження вчених радянської школи, на основі яких працює й ряд дослідників у пострадянських країнах. Сьогодні радянських дослідників досить неправомірно відносять до примордіалістів, виходячи з визнання ними етносів як досить стародавніх соціальних спільнот. Однак, на відміну від розробок західних вчених, які переважно торкалися проблеми етносу лише побічно, головним чином, у контексті

дослідження проблеми нації, радянськими вченими (Ю. Бромлеєм, П. Кушнером, Н. Чебоксаровим, С. Арутюновим, Ю. Семеновим) була створена концептуально досить ґрунтовна й багатогранна теорія етносу, що базується на результатах багаторічних широких палеолінгвістичних, етнографічних, антропометричних, археологічних та інших досліджень.

Панівною теоретичною установкою у цих дослідженнях виступав історико-стадіальний підхід. Відправною категорією для нього служить поняття етносу як історично сформованої на визначеній території стійкої сукупності людей, „що володіє єдиною мовою, загальними рисами і стабільними особливостями культури, психології”. За Юлієм Бромлеєм, етноси стають реальністю тоді, коли з'являється відчуття внутрішньогрупової єдності в протиставленні з оточуючими спільнотами, тобто формується етнічна самосвідомість [4, с.232-234]. Національна спільність виступає як більш високий і розвинутий тип етносу. Однак, на відміну від примордіалістів, переважна більшість радянських дослідників визнавала, що етноси (а тим більш нації) є соціальними утвореннями, кровна спорідненість в яких виступає скоріше як символ, ніж реальність. Сама нація як історичне явище у залежності від умов або сама розчиняється в іншій нації, або включає в себе так багато інших націй, що її первісна назва здобуває досить умовне значення. Крім того, історико-стадіальна концепція передбачала існування спільнот неетнічного походження — від первісних територіальних громад до держав, що будувалися на основі суверенітету правителя.

Так, директор Інституту етнології й антропології Російської АН Володимир Тішков відзначає, що в історії не було періоду, коли етноси, ні з ким не змішуючись, існували б на своїй території і мали власну, виключно етнічну систему влади. Він наголошує на тому факті, що вже в давнину люди групувалися не лише по родинних колективах, але й по роду занять, по територіальних громадах [10, с. 35]. За Тішковим, людина користується етнічністю, іноді сполучаючи в собі кілька етносів, тобто може рівною мірою розділяти культуру і мову батька і матері, вважати себе однаково приналежною до двох, а то й більшої кількості національних культур. Звідси доцільно досліджувати не людину в етносі, а етнічність у людині. У цьому ключі російський дослідник В. Межуєв визначає націю як соціальну спільність, „що солідарно відстоює політичну волю своїх громадян за допомогою створення... особливих державних інститутів” [11, с. 16]. Нація розглядається ним не тільки як конкретний інститут організації влади і населення, але і як набір визначених ціннісних установок. Останні актуалізуються у визначений період історії і в іншу епоху можуть утрачати свою релевантність.

Таким чином, узагальнено в сучасній науковій літературі поняття „нація” представлено в двох значеннях — як етнічна спільність і як сукупність громадян визначеної держави. При цьому можна виділити, принаймні, три досить розповсюджені і аргументовані позиції щодо проблеми формування національних спільнот. Перша позиція виходить із того, що кожна нація формується навколо т. зв. етнічного ядра, роль якого виконує одна з домінуючих у цій державі етнічних груп, яка і визначає специфіку нації і „національної” культури. Друга ґрунтується на уявленні про націю як принципово відмінне від донаціональних спільнот утворення, що не спирається при своєму формуванні на історичне минуле у вигляді етнічної історії та культури. Згідно третьої нація являє собою конгломерат етнічних спільнот та їхніх культур.

Спільним між цими позиціями є положення, згідно якого нація в одній зі своїх функцій виконує „національне будівництво”, тобто здійснює діяльність, спрямовану на зміцнення національної ідентичності. При цьому національне будівництво розглядається як не одноразова дія, а процес. Воно ніколи не може бути цілком довершеним, але постійно прагне інтегрувати регіональні, соціальні, політичні та інші підрозділи народу, об'єднавши їх свідомістю спільності, що піднімається над ними. Саме за лінією державного оформлення або прагнення до здобуття власної держави проходить найбільш широко визнане розмежування нації від інших, етнічних, колективів. Загальноприйнятним для віх

напрямоків могло б бути визначення нації як політичної (політично мобілізованої) спільноти, яка прагне досягти або вже досягла визнання свого колективного суверенітету у межах даної політичної системи.

У цілому, різниця в підходах до проблеми формування націй може бути сформульована таким чином: чи є національна приналежність фактором об'єктивно біологічним (подібно до видової приналежності), чи суб'єктивно психологічним; чи нації формуються на етнічній основі (при цьому етнос апріорно вважається біологічною даністю) чи на соціальній, пов'язаній із спільністю економічного життя, політичної системи та ін. З точки зору політичної науки це питання зводиться до питання про легітимність статусу різних націй (етнонаціональних груп) в даній політичній системі. Зокрема, щодо державної влади, його слід ставити як питання про правомірність визнання суб'єктом державного суверенітету спільноти, сформованої за різними типами підстав: біологічними (варіант: соціобіологічними, де біологічні характеристики можуть бути хоча й не достатньою, але обов'язково необхідною умовою входження до спільноти) чи соціальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фіхте Й. Що таке народ у нашому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Йоган Г. Фіхте // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 10–17.
2. The Ethnic Phenomenon / P.L. Van den Berghe. – N.Y., 1981. – P. 328
3. Кон Г. Західний і східний націоналізм / Ганс Кон // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 479–482.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей – М., 1983. – С. 412.
5. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Ернест Гелнер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006 – С.156–170.
6. Гобсбаум Е. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя / Ерік Гобсбаум // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С.191–210.
7. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування про походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон [пер. з англ. В. Морозова] – К.: Критика, 2001. – С. 272.
8. Дейч К. Рост наций / Карл Дейч // Этнос и политика: Хрестоматия. – М.: УРАО, 2000. – С. 53.
9. Сміт Е. Етнічне походження нації / Ентоні Сміт – К.: Основа, 1996. – С. 236.
10. Тишков В.А. О нации и национализме / В.А. Тишков // Свободная мысль. – 1996. – № 3. – С. 31–37.
11. Межуев В.М. Идея национального государства в исторической перспективе / Выступление на „круглом столе” „Национальное государство: теория, история, политическая практика” / В.М. Межуев // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 15–16.